
درآمدی بر تفسیر بیانی قرآن کریم

رویکردی زبانی به آیات قرآن کریم

تألیف: فاضل صالح سامرائی

تألیف: محمد رضا مهدی حاجی

عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی

انتشارات سخن

سرشناسه : سامرائی، فاضل صالح
 عنوان قراردادی : علی طریق التفسیر البیانی، فارسی
 عنوان و نام‌پدیدآور : درآمدی بر تفسیر بیانی قرآن کریم: رویکردی زبانی به آیات متعلقه / فاضل صالح سامرائی؛ ترجمه حمیدرضا میرحاجی.
 مشخصات نشر : تهران: سخن، ۱۳۹۲
 مشخصات ظاهری : ۵۲۸ ص.
 شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۶۲۹-۴
 وضعیت فهرست‌نویسی : فنی
 موضوع : قرآن -- مسائل لغوی
 موضوع : تفسیر
 موضوع : قرآن -- مسائل ادبی
 شناسه افزوده : میرحاجی، حمیدرضا، - مترجم
 رده‌بندی کنگره : ۱۳۹۱ ۴۱۰۴۱ س/۲/۸۲۸۲ BP
 رده‌بندی دیویی : ۲۹۷/۱۵۳
 شماره کتابشناسی ملی : ۳۰۴۶۳۹۸

انتشارات سخن

ایران انقلاب، خیابان دانشگاه،

خیابان وحید نظری، شماره ۴۸

فکس: ۶۶۴۶۳۸۷۵

www.sochanpub.com

E.mail: info@sochaneb.com

درآمدی بر تفسیر بیانی قرآن کریم

رویکردی زبانی به آیات قرآن کریم

تألیف: فاضل صالح سامرانی

ترجمه: حمیدرضا میرحاجی

(عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی)

حروف نگاری و صفحه آرایی: سمانه سرفرازیات

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: دایره سفید

چاپ اول: ۱۳۹۲

نیراز: ۱۱۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۶۲۹-۴

مرکز بخش: خیابان انقلاب، مقابل دانشگاه تهران، شماره ۱۲۲۴

تلفن ۶۶۴۶۰۶۶۷

فهرست

۹	سخن مترجم
۱۶	سخن مؤلف
۱۸	تفسیر بیانی
۱۸	ابزارهای لازم برای تفسیر بیانی
۳۳	مشابهت و اختلاف در تعییرات قرآنی
۴۵	تفسیر دو سوره فلق و ناس
۴۹	تفسیر سوره فلق
۸۱	تفسیر سوره ناس
۱۰۳	تفسیر سوره اخلاص
۱۲۹	تفسیر سوره کوثر
۱۶۷	تفسیر سوره قریش
۱۸۳	تفسیر سوره ضحی
۲۰۱	تفسیر سوره لیل
۲۵۳	تفسیر سوره انسان
۳۳۵	تفسیر سوره صف
۴۰۱	تفسیر سوره حدید
۵۲۷	منابع کتاب

سخن مترجم

نگارنده بارها در کلاس درس و خارج کلاس، زمانی که صحبت از اعجاز قرآن کریم شده، با توجه به موضوع و رشته درس به طرح ویژگی‌های ادبی قرآن کریم می‌پرداختم و نمونه‌هایی از آن را نیز مطرح می‌کردم. اما همیشه دغدغه وجود مجموعه‌هایی سرشار از این نمونه‌ها را داشتم و پیوسته در قکر رفع این کمبود بودم. رفقی که آثار استاد فاضل و مبرز آقای دکتر فاضل سامرای^۱ به دستم رسید، اولین چیزی که به ذهنم خطور کرد این بود که این مجموعه کتاب‌ها می‌تواند راهگشای رفع این دغدغه‌ها و کمبودها باشد.

این سؤال برای کسانی که در حوزه مطالعات ادبی و به ویژه متون عربی و اسلامی کار می‌کنند همیشه مطرح است که اعجاز قرآن کریم و طرح این سخن که اسام اعجازش در یک کتاب نمایان گر شده، به چه معنی است؟ طرح موضوع ادبیت قرآن کریم و برخورداری این کتاب از ویژگی ادبی، مستلزم داشتن رویکردی ادبی به این کتاب است. شاید بسیاری از اهل نظر با نگارنده هم عقیده باشند که فهم متن و راهکار دریافت معنی آن چنان که شایسته آن است با در

۱. د. فاضل صالح سامرانی در سال ۱۹۳۳م در شهر سامراء متولد شد. در سال ۱۹۶۸م با درجه دکتری از دانشگاه عین شمس قاهره در رشته زبان عربی فارغ‌التحصیل شد. از وی آثار مختلفی در موضوعات زبانی و قرآنی چاپ و منتشر شده است. از ویژگی‌های اساسی آثار د. سامرانی توجه به معنی و تبیین نحوه دریافت معنی از متن است.

نظر گرفتن اصول و ضوابط معنی‌شناسی مورد توجه قرار نمی‌گیرد. این گونه نیست که پژوهندگان و جویندگان معنی در فرایند معنی‌یابی از متن، همه محورها و عوامل مؤثر در متن را مدنظر قرار دهند و تلاش کنند از مجموعه دلالت‌های اصلی و فرعی، مقصود صاحب کلام را به دست آورند. «متن» به عنوان سنگ زیربنای فرایند معنی‌یابی است. استخراج علائم و نشانه‌های زبانی‌ای که صاحب کلام به منظور انتقال معنایی خاص در متن قرار می‌دهد، در کنار توجه به چگونگی به کارگیری نثر اصلی و یا خروج و انحراف از آن از جمله وظایف اولیه هر جستجوگر معنای متون به شمار می‌رود. در کنار این محور اساسی، دلالت‌های جنبی نیز در این فرایند معنی‌یابی مورد عنایت و اهتمام قرار گیرد. هیچ متنی نمی‌تواند بی‌نیاز از تأثیر این دلالت‌ها حاشیای باشد. از آن‌جا که قرآن کریم نیز سخنان خداوند را در قالب جملات و عبارات و در یک قالب زبان شری به ما انتقال داده است، از این رو در این کتاب آسمانی نیز توجه به این موارد به منظور دریافت معنی ضروری و اساسی است. در هر متنی گذشته از خود متن که به عنوان کلید اصلی برای مدنظر قرار گیرد، کلیدهای دلالتی دیگری هم هستند که بر فضای حاکم بر خود متن تأثیر دارند، از قبیل زمان و مکان صدور کلام، علت صدور کلام، ویژگی‌های مخاطب، فرهنگ حاکم بر متن، قضای حاکم بر خود متن^۱ و خلاصه هر آن چیزی که بتواند کوچک‌ترین اثر را در این متن داشته باشد.

رویکردهای عقلی، عرفانی، ادبی، روایی و ... هیچ‌کدام به تنهایی نمی‌توانند راز پنهان متن را کشف و ظاهر کنند. این‌ها همگی ابزارهایی هستند که در فرایند فهم متن لازم است به کار گرفته شوند. به عنوان مثال در رویکرد زبانی توجه به است و روایات یکی از همان کلیدهای دلالتی است که از سوی مفسر لازم است مورد توجه قرار گیرد. شاید نگاه مرحوم علامه طباطبائی در مورد نحوه دخالت و تأثیر روایات در برداشت از قرآن کریم، دادن نوعی نقش

۱. به معنای بررسی نحوه ارتباط موضوع مطرح شده در متن با فضای کلی متن و دقت در موضوعات و حوادث مطرح شده در قبل و بعد متن!

استقلالی به آیات قرآن کریم^۱ ناظر به همین مطلب است که روایات، آیه را معنی نمی‌کنند بلکه فضایی را که این آیه نازل شده برای ما تبیین می‌کنند.^۲

مثال ذیل شاید بتواند به بهترین شکل تأثیر بهره‌گیری از روایات و سنت را در فهم متن نشان دهد.

در آیه «إِنَّ الصِّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَابِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ النَّبْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ»^۳ به فرمایش علامه طباطبائی نمی‌توان با قواعد مقرر در محاوره از آیه رفع ابهام کنیم! چرا که از طرفی سعی ما در صفا و مروه واجب است اما در آیه عبارت «فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ» متضمن معنای وجوب نیست. با مراجعه به روایت علت به کارگیری این ترکیب روشن می‌شود؛ امام صادق^۴ در مورد این آیه می‌فرماید: پیغمبر اسلام^۵ بعد از صلح حدیبیه از مشرکان تعهد گرفت که برای سال هفتم هجری در مکه می‌بایست سه روز مکّه را تخلیه کنند و شهر را از هرگونه پستی پاک‌سازی نمایند تا مسلمانان بتوانند مراسم حج را به جا آورند. آن‌ها هم همین کار را کردند. عده‌ای از صحابه به عللی نتوانسته بودند عمل سعی را میان صفا و مروه را انجام دهند، موقعی برای انجام این فریضه رفتند، دیدند پستی مانده است و فکر کردند که اگر با وجود این پست‌ها عبادت خود را انجام دهند، دچار گناه شده‌اند. اولین آیه نازل شد تا احساس «حرج» و گناه را از آن‌ها بزداید و به آن‌ها اطمینان دهد که کار گناهی انجام نمی‌دهند.^۶ بنابراین بهره‌گیری از روایات و سنت به این معنی نیست که این ابزار در تقابل با متن زبانی است؛ بلکه انتخاب این ابزار معنایی به معنی گام برداشتن در مسیری است که روایت‌ها از ما انتظار دارد.

رویکردی که در این کتاب مورد توجه قرار گرفته و در پرتو آن به کاوی متن آیات قرآن کریم پرداخته شده، رویکردی زبانی است. در رویکرد زبانی همه دست‌ها به نظر تراز می‌گیرد. هر چند محوریت این رویکرد براساس توجه به اصول و معیارهای زبانی است، اما این به آن

۱. المیزان فی تفسیر القرآن ج ۱ ص ۶ و ۸-۱۱

۲. آفتاب معرفت، ویژه نامه آیت‌الله معرفت ص ۲۴-۲۷

۳. بقره ۲: ۱۵۸

۴. آفتاب معرفت، ویژه نامه آیت‌الله معرفت ص ۲۴-۲۷

معنی نیست که موضوعاتی از قبیل سنت و روایت، تاریخ، شأن نزول آیات، بهره‌گیری از دریافت‌های عقلی، مخاطب شناسی، نگاه بینامتنی^۱ و ... مورد غفلت قرار گرفته باشد. به عبارت دیگر این رویکرد را نباید یک رویکرد صرفاً ادبی تلقی کرد که نگاهش صرفاً به جنبه‌های ادبی کلام و تجزیه و ترکیب واژه‌ها و اشتقاق و اختلاف قرائت‌ها معطوف باشد؛ بلکه با اساس قرار دادن زبان، همه دلالت‌های جانبی را نیز در جریان معنی‌یابی مورد توجه قرار می‌دهد. قرآن کریم هر چند برای مردم نازل شده: «هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ» اما این سؤال متافی آن نیست که معتقد باشیم زبان این کتاب فاخر است. البته مردم عادی به اندازه قابلیت‌شان از این کتاب بهره می‌برند. اما این نکته را باید آنگاه کرد که راز حیات و نشاط و تازگی این کتاب آسمانی در این نکته نهفته که خداوند بخش‌های مختلف از این کتاب را با رعایت همه جنبه‌های زیبایی شناختی سخن نهاده است و آن را برای بهره‌برندگان آن فرستاده است. اعتراف و اقرار به این امر مستلزم آن است که اهل نظر و اصحاب ذوق و سلیقه در این کتاب با فراست و تیزبینی نگاه کنند و تلاش نمایند که از این کتاب جلوه‌های زیبایی‌شناسی سخن را استنباط کنند. قرآن کریم در آیه «وَأَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ»^۲ به صراحت این نکته را آشکار می‌کند که راز اعجاز این کتاب در فرم و صورت و شکل آن نهفته است. این واژه‌ها و نحوه جایگزین‌سازی آن‌ها در جمله و تقدیم و تأخیر آن‌ها و یا ذکر و حذف اجزاء جمله و هم‌چنین توجه به شکل و ظاهر واژه‌ها که آیا مثلاً به صورت اسم به کار رفته و یا فعل، آیا به صورت معرفه آمده یا نکره، در قالب اسم

۱. در آیه «وَالْمُتَلَقِّ وَالْمُتَلَقَّةُ فَاقْطَعُوا أَلْبَانَهُمَا» (مانده، ۵: ۳۸) موضع قطع دست با رِق می‌باشد. امام جواد ع با تمسک به آیه «وَأَنَّ الْمُصَافِحَ لِلَّهِ قُلُوبٌ تَدْعُوهُ إِلَى اللَّهِ أَخَذَهُ» (جن، ۷۲: ۱۸) موضع قطع دست را با انگشتان تعبیر کرده‌اند (تفسیر عیاشی، ج ۱ ص ۳۱۹-۳۲۰). نمی‌توان گفت که اگر چنین رویکردی به معنای آیات داشته باشد در مسائل زبانی دور شده‌ایم و رویکردی روایی اختیار نموده‌ایم. نگاه بینامتنی و توجه به کلیت یک متن و اکثفا نکردن به یک نقطه خاص در این متن بلکه جاری شدن در فضای متن و استخراج نکته‌های مورد نظر صاحب کلام از جمله کلیدهای دلالی در رویکرد زبانی است. در تفسیر قرآن به قرآن نشأت گرفته از همین دیدگاه است. این ابزار درصدد بیان این مطلب است که برای دریافت معنی و مفهوم یک واژه و یا ترکیب و یا نحوه به کارگیری ادوات زبانی از سوی صاحب کلام، لازم است به فرهنگ خود صاحب کلام که در اثرش متجلی شده، مراجعه کنیم.

فاعل است یا مصدر و یا ... همه این‌ها در توجه به شکل و فرم معنی پیدا می‌کند. و از این رو دانستن امکانات و پتانسیل زبان عربی برای انتقال معنی از طریق مطالعه کتاب‌هایی که در این زمینه تألیف شده و توجه به ویژگی‌های زبانی و فرهنگ عجین شده با این زبان به منظور به سرانجام رساندن فهم مقصود از یک متن ضروری است.

در این کتاب "علی طریق التفسیر الیانی" مؤلف محترم تلاش کرده که تا اندازه‌ای از همه ابزارهای زبانی برای فهم مقصود بهره بگیرد. چیزی که در این روش معنایی می‌بایست برای خوانندگان این کتاب مدنظر قرار گیرد، همین چگونگی استفاده از ابزار زبان در فرایند معنایی است. البته این بدان معنی نیست که تا کنون کسی در این زمینه کاری نکرده و ابزار زبانی در فرایند معنی‌یابی مورد غفلت واقع شده، بلکه همان طور که خود مؤلف محترم هم در مقدمه اشاره نموده و در جلال جای کتاب و مستندات را از کتب علمای سلف می‌آورد، این روش به طور پراکنده در میراث ادبی مسلمانان به چشم می‌خورد. در تفسیر فخر رازی، آلوسی، خطیب اسکافی، زمخشری و ... از این ابزار استفاده شده است، اما ویژگی این تفسیر تأکید بر این روش و استفاده از آن در فهم همه آیات قرآن کریم است.

در این ترجمه سعی شده اگر اصطلاحی در نوشته‌ای دستوری و یا مسأله‌ای نیاز به تبیین بیشتری داشته باشد، با علامت ستاره در پاورقی توضیح مختصری در مورد آن‌ها داده شود. ضمناً در ترجمه آیات قرآن کریم نیز اغلب از ترجمه مرحوم مجتبی‌الدین ابی‌شامه استفاده شده است.

به هر حال امید است که ترجمه این کتاب گامی در مسیر توحید و عجاز ادبی قرآن کریم باشد و بتواند ویژگی‌های یک رویکرد زبانی را به درستی به مخاطب غرض انتقال دهد!

بمنه و رحمه مترجم

دانشکده ادبیات علامه طباطبائی - تهران

سخن مؤلف

الحمد لله الذي علم الانسان البيان و الصلاة و السلام على امام الفصحاء و سيد البلغاء سيدنا محمد و على آله و صحبه اجمعين و من سلك سبيله الى يوم الدين.

این کتاب در ادامه سلسله کتاب‌هایی است که در زمینه تفسیرات قرآنی نوشته‌ام. ترجیح دادم نامش را «درآمدی بر تفسیر بیانی» بگذارم. نخواستم مستقیماً نامش را «تفسیر بیانی» بنهم؛ چون در حقیقت این کار تفسیر بیانی قرآن نیست، بلکه شاید قدمی به قدم‌های باشد در این مسیر و یا چه بسا نقطه آغازی باشد برای کسی که می‌خواهد در این راه قدم بردارد؛ آن‌گونه که برایش مفید و فایده‌بخش باشد.

تذکر این مسأله برای من در این جا مهم است که در قضاوت‌ها و برداشت‌ها که در این کتاب داشته‌ام، تکیه‌ام بر قواعد مصوّب و اصول ثابت زبانی بوده و از این دایره خارج نشده‌ام. تلاش کرده‌ام خود را از توجیه و تبیینی که براساس اصلی از اصول و مسلمات و احکام زبانی نباشد، دور کنم، از این‌رو به گونه‌ای عمل کردم که کتاب برای کسی که آن را به دست می‌گیرد و می‌خواند قابل فهم باشد. اما بدون شک کسی که بصیرت و آگاهی نسبت به مسایل زبانی داشته باشد و شناخت و معرفتی در مورد قوانین و احکام زبانی داشته باشد، این حجّت‌ها و برهان‌ها و

دلایل برایش واضح تر و روشن تر خواهد بود.

به هر حال از خواننده عادی درخواست می‌کنم که قدری هنگام مطالعه صبر و تأنی پیشه کند و شکیبایی خود را از دست ندهد، چرا که صبر بر این کار نه هدر دادن وقت است و نه کم ارزش و بی‌فایده! کمترین چیزی که در این زمینه می‌توان گفت آن است که این کار صبر و تحملی است در جهت فهم کتاب خداوند و شما خودتان می‌دانید که چه اجر و پاداشی در این کار وجود دارد! چه بسا در این راه رازی از رازهای تعبیرات قرآنی را دریابد که این امر بسیار گرانبهاست! آن رنج صبر و تحملی است که از خود نشان داده، و یا مقدار وقتی است که صرف کرده است!

فقط شما نباید این تصور را بکنید که من مدعی آنم برداشت‌ها و توجیهاتم همگی درست و صحیح است؛ نه اینهایی را که گفته‌ام حاصل نگاه و تأملات من است.

از خداوند متعال می‌خواهم که ما را در زمره کسانی قرار دهد که به پاداش «مجتهدان» و کوشاگران نائل آمده‌اند و از او سؤال می‌نمایم که علم اندک ما را به درجه ای برساند که برای دیگران نافع باشد و از آن استفاده نمایند. به ستم مجیب!

فاضل صالح سامرانی